

Πρόλογος

Μέση Ηλικία: δεν τη γνωρίζαμε βιωματικά αλλά τη βλέπαμε να καταφτάνει. Το ξέραμε από άλλες μεγαλύτερες ηλικίες απ' όπου λαμβάναμε σκόρπια σήματα για το τι μπορεί να σημαίνει, αλλά μέχρι τότε δεν μας αφορούσε. Όπως συμβαίνει όταν ξέρουμε θεωρητικά για διάφορες καταστάσεις στις οποίες μπορεί κάποτε να βρεθούμε αλλά τις αγνοούμε όσο δεν μας αφορούν προσωπικά, με τη σκέψη ότι υπάρχει περιθώριο χρόνου για μας. Όμως αυτός ακριβώς ο βιολογικός χρόνος κάποτε σημαίνει, για τον καθένα και την καθεμία από εμάς, μεσημέρι. Τότε μέσα στο άπλετο μεσημεριάτικο φως μάς δίνεται η ευκαιρία να κοιτάξουμε πίσω και εμπρός, το πριν, το τώρα και το μετά.

Κάπως έτσι σήμανε κάποια στιγμή και για εμάς τις τέσσερις φίλες από τα παλιά το μεσημέρι της ύπαρξής μας, ολόλαμπρο, έχοντας διαγράψει μια ενδιαφέρουσα πορεία που μας έφερε μέχρις εδώ και με έναν ανοιχτό δρόμο παρακάτω. Με εφόδιο την εμπειρία, τις γνώσεις, τις σχέσεις, τα παθήματα και τα δώρα της ζωής, είναι καλό όταν συνειδητοποιούμε ότι υπολείπεται η συνέχεια της προσωπικής μας διαδρομής με όλα τα ισώματα και τις ανηφοριές της, τις δυσκολίες και τα βιώματα που ζητούν από μας καινούργια αποθέματα δύναμης, υπομονής και συνεργασίας. Αυτό το βιολογικό μεσημέρι, που είναι η αποκαλούμενη για λόγους ευκολίας Μέση Ηλικία, σηματοδοτείται σε εμάς τις γυναίκες –οργανικά και συμβολικά– από το φαινόμενο της εμμηνόπαυσης. Σημαντικό όσο στην εφηβεία το ξεκίνημα της περιόδου. Διαφορετικές ηλικιακές και ορμονικές φάσεις που απαιτούν

ενημέρωση, στήριξη και αγάπη από το περιβάλλον αλλά, κυρίως, από τον ίδιο μας τον εαυτό.

Εμείς οι τέσσερις φίλες και συνοδοιπόροι από παλιά, άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο σε επικοινωνία μεταξύ μας, με ένα ενδιαφέρον ωστόσο ζωντανό η μια για την άλλη, αποφασίσαμε να ζήσουμε συντροφικά αυτή τη μετάβαση στο καταμεσήμερο της ατομικής μας ζωής, τη Μέση Ηλικία, και να τα πούμε όλα: τι σημαίνει για μας το πέρασμα του χρόνου, πόσο μας δυσκολεύει, τι φόβους ξεσηκώνει, ποια πλεονεκτήματα χαρίζει, και να μοιραστούμε τις μύχιες σκέψεις και τα συναισθήματά μας, κάνοντας έτσι αυτό το πέρασμα λιγότερο μοναχικό. Συμφωνήσαμε ωστόσο να διευρύνουμε τον κύκλο μας και με άλλες γυναίκες, όσες θα ήθελαν με τη σειρά τους να μπουν στη συντροφιά μας και να μιλήσουν. Με αυτό τον τρόπο νιώθουμε πως συμμετέχοντας σε αυτή την κοινή μοίρα του να είσαι γυναίκα, χθες στην εφηβεία, σήμερα στην εμμηνόπαυση, αύριο στην Τρίτη Ηλικία, κάνουμε τα περάσματα αυτά από τη μια φάση στην άλλη πιο τρυφερά, πιο γιορτινά και αλληλέγγυα. Αναζητήσαμε λοιπόν κι άλλες γυναίκες, που πρόθυμα ανταποκριθήκαν.

Δεν επιδιώξαμε να συντάξουμε μια κοινωνιολογική έρευνα ή να συλλέξουμε στατιστικά δεδομένα, αλλά να αφουγκραστούμε διαφορετικές μαρτυρίες που θα απεικονίζουν το πολυεπίπεδο πρόσωπο της σύγχρονης γυναίκας στην Ελλάδα. Εκείνης που ωρίμασε σε ένα πολύ συγκεκριμένο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο, έχοντας μνήμες ακόμα από τη δεκαετία του '60, μια εποχή σαρωτικών αλλαγών στη χώρα μας και αλλού. Τι σημαίνει για τη σημερινή Ελληνίδα της διπλανής πόρτας –στην πόλη, στην επαρχία, στο σπίτι, στο γραφείο, στο εργοστάσιο, στους αγρούς– να εισέρχεται στη Μέση Ηλικία, να κοντεύει στη σύνταξη και από μαμά να γίνεται γιαγιά; Φυσικά δεν υπάρχουν ενός είδους απαντήσεις, όπως δεν υπάρχουν ενός είδους βιώματα, παρά ένα πλούσιο μωσαϊκό εμπειριών, όπου συχνά η καθημέρα από εμάς καθρεφτίζεται στα λόγια των γυναικών που μιλούν. Μικρές ψη-

φίδες από δικά μας βιώματα, συναισθήματα και εμπειρίες βρίσκουμε συχνά στις μαρτυρίες των γυναικών που καταγράψαμε και παραθέτουμε στη συνέχεια. Μαρτυρίες γυναικών που μπορεί να μας είναι εντελώς άγνωστες αλλά ωστόσο μας φαίνονται τόσο οικείες. Το βιβλίο αυτό είναι πρώτα απ' όλα δικό τους.

Πώς δουλέψαμε ως ομάδα

Η ομάδα μας ξεκίνησε μέσα από προσωπικές κουβέντες και συζητήσεις για βιβλία και άρθρα γραμμένα από γυναίκες Μέσης Ηλικίας, θέλοντας να μάθουμε πιο πολλά και να μοιραστούμε την εμπειρία με άλλες. Διατυπώσαμε μια σειρά από ερωτήσεις πάνω σε διάφορα θέματα που αγγίζουν τα ενδιαφέροντα και τις ανησυχίες των γυναικών αυτής της ηλικίας και ξεκινήσαμε δίνοντας η καθεμιά συνέντευξη στην υπόλοιπη ομάδα. Η διαδικασία αυτή μας βοήθησε να εμβαθύνουμε τον προβληματισμό μας και να επαναδιατυπώσουμε τις ερωτήσεις, ενώ φυσικά συνέβαλε στο να δεθούμε ακόμα περισσότερο ως ομάδα.

Η επόμενη φάση περιλάμβανε τις συνεντεύξεις που πήραμε από άλλες γυναίκες. Αν και όπως ήταν φυσικό ξεκινήσαμε με γνωστές μας, γρήγορα ο κύκλος αυτός διευρύνθηκε. Προσπαθήσαμε να πλησιάσουμε γυναίκες με διαφορετικές δουλειές και μορφωτικά επίπεδα, παντρεμένες, χωρισμένες ή ανύπαντρες, μητέρες καθώς και γυναίκες χωρίς παιδιά, ετεροφυλόφιλες και λεσβίες, γυναίκες που ζούσαν στην πόλη και άλλες που ζούσαν στην επαρχία. Υπήρξε μια περίοδος όπου μερικές από μας χρησιμοποιούσαν κάθε ταξίδι εκτός Αθηνών, ανεξαρτήτως του σκοπού του, σαν ευκαιρία για αναζήτηση επαφής με γυναίκες. Ακόμα και καλοκαιρινές διακοπές κάναμε ως ομάδα συνδυάζοντας τουρισμό με συνεντεύξεις. Συνομιλήσαμε με περίπου 100 γυναίκες, ηλικίας 46 ως 59 χρόνων, κυρίως από την Αττική, αλλά και από την Πελοπόννησο, τη Θήβα, τα Επτάνησα και τη Μυτιλήνη.

Η μέθοδός μας βασίστηκε στο ερωτηματολόγιο (συνολικά 78 ερωτήσεις) που είχαμε συντάξει και χρησίμευσε σαν οδηγός στη διεξαγωγή της κάθε συνέντευξης. Πολλές φορές όμως οι απαντήσεις στις ερωτήσεις μας μετατρέπονταν σε αφηγήσεις ζωής και η μέθοδος της έρευνας γινόταν βιογραφική. Στην επιμέρους επεξεργασία αυτού του υλικού ήρθαμε πολύ συχνά αντιμέτωπες με την επιλογή να «θυσιάσουμε» ένα μεγάλο τμήμα από ενδιαφέρον υλικό που απαρτιζόταν από τον ζωντανό λόγο της κάθε γυναίκας και αφορούσε την προσωπική εμπειρία της στα διάφορα θέματα που είχαμε θέσει. Η ανάγκη να περιορίσουμε σε «λογικά επίπεδα» τις ενότητες της έρευνάς μας, επιλέγοντας τι θα περιλαμβανόταν και τι θα έμενε απέξω, μας αφήνει αναπόφευκτα μια αίσθηση απώλειας όσον αφορά ένα πολύτιμο ζωντανό υλικό από τον προφορικό λόγο των συνομιλητριών μας.

Η έρευνα αυτή μας έδωσε το προνόμιο να μοιραστούμε τη γνώση αλλά και την άγνοια που είχαμε γύρω από την εμμηνόπαυση και όσα έφερνε ή θα έφερνε μαζί της. Εξίσου μεγάλο προνόμιο υπήρξε η επαφή με τις γυναίκες με τις οποίες μιλήσαμε. Το πλαίσιο του ερωτηματολογίου παρείχε και στην «ερευνητριά» και στη γυναίκα που μιλούσε το χώρο και το χρόνο που της επέτρεπαν να εκφραστεί και κυρίως να στοχαστεί πάνω στις αλλαγές και γενικότερα στη ζωή της. Η κάθε συνέντευξη ήταν μια εν δυνάμει ευκαιρία σύνδεσης με τον εαυτό αλλά και με το άλλο πρόσωπο. Η ομάδα μας, με χαλαρή αλλά σταθερή σύνδεση, που μας κρατά μαζί γύρω στα δέκα χρόνια τώρα –και άλλα τόσα και παραπάνω που γνωρίζομαστε σαν φίλες και συντρόφισσες από την Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών και την Ομάδα Γυναικών Αμπελοκήπων– μας έδωσε αυτό το δυσεύρετο πολύτιμο στοιχείο, αξία κληρονομημένη ή διατηρημένη από το γυναικείο κίνημα: την αξία του μοιράσματος, την απόδοση αξίας στη γυναικεία εμπειρία και την αναγνώριση πως το προσωπικό είναι και πολιτικό.

Μας πήρε χρόνο, σίγουρα. Για την ιστορία, ξεκινήσαμε να

συναντιόμαστε κάποια στιγμή μέσα στο 2000. Η βιωσιμότητα της μικρής ομάδας μας βασίστηκε στη σχέση συντροφικότητας, φιλίας και οικειότητας που μας συνδέει μεταξύ μας. Ωστόσο δεν ήταν εύκολο να τιθασεύσουμε το χρόνο και να φέρουμε νωρίτερα σε πέρας τη συγκεκριμένη δουλειά. Ήμασταν τέσσερις, που σημαίνει πως χρειάστηκε περισσότερος καιρός, σταθερή απόφαση και πολλή επιμονή μέχρι να βρούμε κοινό βηματισμό κι ένα κοινό μέτρο αξιολόγησης των προτεραιοτήτων μας. Χρειάστηκε να υποτάξουμε την ατομική μας παρόρμηση στη συλλογική αξιολόγηση, προκειμένου να πετύχουμε δημιουργική σύμπλευση με στόχο ένα από αποτέλεσμα, καρπό της κοινής μας προσπάθειας.

Ως ομάδα, έχουμε κοινά, αλλά και διαφορές. Η μακρόχρονη θητεία μας σε ομάδες κυρίως φεμινιστικής αναζήτησης και προβληματισμού πιστεύουμε ότι μας έχει διδάξει το χειρισμό του εργαλείου της ακρόασης. Ακούσαμε πρόθυμα η μια την άλλη και όλες τις γυναίκες που μας μίλησαν στη συνέχεια. Η ανταμοιβή μας γι' αυτό ήταν η βαθιά επικοινωνία.

Θέλαμε να κάνουμε αυτή τη «δουλειά», το ψάξιμο στην εμπειρία και τη ζωή άλλων γυναικών, ωστόσο το αφήσαμε να κυλήσει παράλληλα με τους προσωπικούς μας χρόνους, που ορίστηκαν από την πορεία και τα συμβάντα της ζωής μας. Πολλές φορές είπαμε μεταξύ μας «τα δεδομένα αλλάζουν» με τη σκέψη ότι καθυστερούσαμε πολύ τη δημοσιοποίηση της δουλειάς μας κι αυτό θα ήταν –νομίζαμε– εις βάρος της. Στην πραγματικότητα ακολουθούσαμε το βηματισμό των δικών μας δεδομένων που μεταμορφώνονταν και έπρεπε να είμαστε παρούσες.

Στα περισσότερα σημεία των κειμένων μας οι Άλλες γυναίκες απαντούν σε Εμάς και στα ερωτήματά μας. Στην πραγματικότητα το βιβλίο αυτό το γράφουν εκείνες. Εμείς, από την πλευρά μας, επιλέξαμε αποσπάσματα φιλτραρισμένα από τη δική μας ματιά. Μέσα στις σελίδες, το εγώ και το εσύ, το εμείς και το αυτές συναντήθηκαν, αγγίχτηκαν, πολύ συχνά ταυτίστηκαν, όπως

βέβαια και απομακρύνθηκαν κάποιες φορές. Αν κάτι απ' αυτή τη συναρπαστική συνάντηση μπορέσει να διαφανεί στις σελίδες του βιβλίου, θα έχει επιτευχθεί ένας από τους σκοπούς του.

Ποιες είμαστε

Είμαστε τέσσερις γυναίκες που πρωτοσμίξαμε μαζί με άλλες στα τέλη της δεκαετίας του '70, στο γυναικείο κίνημα εκείνων των χρόνων. Τρεις από μας συμμετείχαμε στην ίδια ομάδα συνειδητοποίησης, που καθόρισε σε μεγάλο βαθμό την προσωπική εξέλιξη της καθεμιάς. Οι δεσμοί μας χαλάρωσαν κατά καιρούς αλλά ποτέ δεν έσπασαν και σε κάποια στιγμή, όταν αρχίσαμε να μπαίνουμε στη Μέση Ηλικία, συνειδητοποιήσαμε ότι θέλαμε να μιλήσουμε για τη γυναικεία εμπειρία σε σχέση με το πέρασμα του χρόνου.

Η ποικιλότητα ανάμεσα στις γυναίκες που μιλήσαμε αντικατοπτρίζεται ως ένα σημείο και στην ομάδα μας και γνωρίζουμε καλά ότι η διαφορετικότητά μας και ο σεβασμός που τρέφουμε γι' αυτήν είναι ένας από τους ισχυρούς δεσμούς μας. Αν και όλες έχουμε πανεπιστημιακή μόρφωση, το αντικείμενο εργασίας μας και ο χώρος είναι διαφορετικά. Άλλες είναι ελεύθερες επαγγελματίες και άλλες όχι, μερικές από μας είναι ή ήταν παντρεμένες, ενώ άλλες δεν παντρεύτηκαν, μερικές έχουν παιδιά και άλλες όχι, ορισμένες θα όριζαν τον εαυτό τους ως ετεροφυλόφιλες, άλλες ως αμφιφυλόφιλες και άλλες ως λεσβίες.

Είναι χαρά και ανακούφιση να σπάζουμε την υποκριτική μοναξιά μας και να προχωρούμε μαζί. Η μια να στηρίζει την άλλη, ξέροντας ότι συμπορευόμαστε, και αυτό να μας τροφοδοτεί. Μαθαίνουμε έτσι ευκολότερα ότι οι δυσκολίες περνούν, ότι υπάρχουν τρόποι και λύσεις που κάποτε άλλες γυναίκες ανακάλυψαν πριν από μας και για μας. Τελικά το ταξίδι της ζωής καταλήγει να γίνεται πιο συναρπαστικό, εμπλουτισμένο με στοιχεία παιχνι-

διού και απόλαυσης. Καταλαβαίνεις πως είναι τελικά ωραίο να διαβαίνεις το κατώφλι της Μέσης Ηλικίας πιασμένη χέρι χέρι με τις αδελφές σου.

Πολύ μου άρεσε που κάναμε αυτή την κουβέντα. Έτσι, μου άρεσε που βρεθήκαμε μαζί και μιλήσαμε. Μου αρέσει γιατί έχουμε κοινά πράγματα λόγω καταγωγής, και νιώθω έτσι πολύ μεγάλη συμπάθεια για σένα επειδή μου γλύκανες μνήμες με όλα αυτά που είπαμε. Μακάρι να βγει κάτι από αυτή την έρευνα που να βοηθήσει και άλλους ανθρώπους. Αλλά... επειδή προσπαθούσα να είμαι συνεπής με τον εαυτό μου με όλα αυτά που είπα, νομίζω ότι το φχαριστήθηκα.

(από τις συνεντεύξεις των γυναικών)